

Эсенаманова Ж.Ж.

ТҮРКТҮН ЖАРАНДЫК ИДЕНТТЕШҮҮ ТАЖРЫЙБАСЫ ЖАНА МУСТАФА
КЕМАЛ АТАТҮРКТҮН САЯСАТЫ

Эсенаманова Ж.Ж.

ОПЫТ ТЮРКСКОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ПОЛИТИКА
МУСТАФЫ КЕМАЛЬ АТАТЮРКА

Zh.Zh. Esenamanova

THE EXPERIENCE OF THE TURKIC CIVIC IDENTITY AND THE POLICIES OF
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

УДК:316.225(065)(004)

Макалада Түркия Республикасынын курулуу жылдарындагы жарандык иденттүүлүктү түзүү маселелери каралат.

Негизги сөздөр: халифат, иденттешүү, улут, саясат, мамлекет, адам укугу.

В статье рассматривается проблема формирования гражданской идентичности в ходе туркесублики учреждение.

Ключевые слова: халифат, идентичность, нация, политика, государство, права человека.

The article deals with the issue of forming a civil identity during the Turk Republic establishment.

Key words: the caliphate, identity, nation, politics, government, human rights.

Кыргыздар ХХ кылымдын аягында Тениримдин буйругу, тарыхтын талабы боюнча Советтер Союзунун тарашы менен боштондукка чыгып, эркиндиктеги улуттук мамлекет катары калыптануу жолуна умтулууда. Бул татаал жана көп жактуу саясий-экономикалык тагдыр чечээр “иденттүүлүк” жана “иденттешүү” жүрүмдөрү менен өтө тыгыз байланышкан. Бул маселелерди ийгиликтүү чечүүдө эл аралык жана жалпы түрк элдеринин тажрыйбасы да жардамдашат. Түркия Республикасынын лидери Мустафа Кемал Ататүрк түптөгөн жана жүргүзгөн саясаты да биз үчүн өтө баалуу.

Түркия Республикасынын улуттук боштондук мезгилиндеги тагдыры Мустафа Кемал Ататүрктүн ишмердиги менен түздөн-түз байланыштуу. Ататүрктүн тажрыйбалык жана социалдык-идеялык мурас-тары ХХI кылымда да өрнөктүү болуу маани-маңызы бар. Тарыхта «Кемалдык революция» деген наам менен кирген окуянын негизинде Анатолияда «улут-мамлекет» түптөөлүсү, жаңы Түркия Республикасы саясий картада пайда болуп, көп маселелер такыр башкача, мурун болуп көрбөгөндөй өзгөчө чечилген. Султандык жоюлуп (1922-ж.), халифат жокко чыгарылып (март 1924-ж.), Түркия империялык институттар менен кол үзүшүп, адам укугун коргоого умтулган улуттук, укуктук, демократиялык, социалдык мамлекетти курууга кеңири жол жана мүмкүнчүлүк ачылган эле. Ататүрктүн модернизацияланган, демократташкан улуттук жаңы Түркия Республикасын калыптоодо тышкы саясаты да ички

социалдык саясаттын логикалык уландысы болгон. Тышкы саясатта Ататүрк Түркиянын чек арасын, улуттук аймактын бүтүндүгүн, бөлүнбөстүгүн коргоо, азаттыкты көздүн карегиндей сактоо, мамлекетти доордун агымына ылайыктоо, коомдогу бейпилдикти жана бейкуттукту орнотуу сыяктуу тагдыр чечээр өзөктүү маселелер менен алектенген.

Улуттук боштондук мезгили, Севр келишими¹ (http://tr.wikipedia.org/wiki/Sevr_Antla%C5%9Fmas%C4%B1) пайда кылган психологиялык кулоонун таасири менен аракет кылган куруучу кадрдын, Misak-ı Milli² (улуттук келишимдин) (http://tr.wikipedia.org/wiki/Misak-%C4%B1_mill%C3%AE) чектеринин ичиндеги бүткүл аймакты ичине ала турган эгемен жана көз карандысыз мамлекетти куруу максатына багыт алган жылдар болуп эсептелет. Бул себептен куруучу кадр, келечекте түзүүнү максат кылган улуттук иденттүүлүккө байланышкан камтуучу билдирүүлөрдү берүүнү тандаган, жарандык түшүнүгүнүн калыптандыруу да ошол камтуучу билдирүүлөрдө жаткан. Мустафа Кемал Ататүрктүн боштондук согушу³ (<http://tr>.

¹ Sevr Antlaşması, I. Дүйнөлүк согуштан кийин үчилтик мамлекеттер (Англия, Франция, Россия) менен Осмон мамлекетинин өкмөттөрүнүн ортосунда 1920-жылы 10-августта Франциянын борбору Парижден 3 км. Батышындагы Севр шаарчасында жайгашкан Серамик музейинде кол коюлган келишим. Келишим кол коюлган мезгилде уланган Түрк кутулуу согушунун жыйынтыгында түрктөрдүн жеңиши менен бул келишим 1923-жылы 24-июлда Лозан келишими кол коюлгандан баштап, Севр келишими күчүн жоготкон. Севр келишими 433 беренеден турган.

² Misak-ı Milli же Millî Misak (азыркы түркчө менен Milli Yemin же Ulusal Ant), түрк боштондук согушунда саясий манифестосу болгон алты беренеден турган билдирүүнүн бири. Стамбулда жыйылган акыркы Осмондук Mebusan Meclisi (депуттар ассамблеясы) тарабынан 1920-жылдын 28-январында кабыл алынган жана 17-февралда коомго жарыяланган. Билдирүү 1-Дүйнөлүк согушту жыйынтыктап турган тынчтык келишиминде Түркиянын кабыл алган минимум тынчтык шарттарын камтыйт.

³ (Kurtuluş Savaşı, İstiklâl Harbi же Millî Mücadele) аталган I. дүйнөлүк согуштан жеңип чыккан Осмон императорлугунун үчилтик мамлекеттер (Англия, Франция жана Россия) тарабынан басып алуунун жыйынтыгында улуттук келишимдин (Misak-ı Milli) чегинде өлкөнүн бү-

wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Kurtulu%C5%9F_Sava%C5%9F%C4%B1) учурунда Түрк этникалык иденттүүлүгүнө басым кылуудан коргонуп чектелген; үзгүлтүксүз түрдө “Түркия” жана “Түркия калкы” түшүнүктөрүн колдонууну тандаган. Муну менен “кандык” жарандык таануудан алыс кала турганы; “территория” же “жерге” негизделген бир жарандык түшүнүгүнүн негиз алаарын билдирген. Мындай образда бул түшүнүктүн баш мыйзамдык түшүнүгү катары 1924-жылкы баш мыйзамдын 88-беренесинде “**Түркия жергесинде дин жана раса айырмачылыгына карабастан түрк жараны болуп аталат**” делген. Ушундайча жарандыктын; раса, дин, секта же болбосо кан байланышы негизине таянган эмес, бирдикте жашоо арзусу сыяктуу субъективдүү өлчөмгө таянуу менен курулганы түшүндүрүлгөн. **Орток жарандык иденттүүлүгүн** түзүүнү максат кылган бул белги, төмөнкү иденттүүлүктөрдүн бардыгынан баш тартуу түшүнүгүнүн үстүндө курулган эмес. Бирок мындай шарт, 1930-жылдарда жайылган авторитет / тоталитардык режимдердин таасири менен тескери боло баштаган. Бул мезгилде өнүктүрүлгөн “калкчылык” принциби, улуттук иденттүүлүктүн иш жүзүндө аныкталышынын өзгөрүүсүнө салым кошкон. Бул принцип калкты; классыз, жол берүүсүз, аралашкан масса катары кабыл алган. Түрк коомунун ар башка класстан эмес, таянышуунун ичинде жана бир-бирлерине тыгыз байланышкан кесиптик топтордон түзүлгөнүн кабыл алуу менен жалгыз айырманын, кесиптик айырманын болгону корголгон. Өзгөрүүнүн эң маанилүү себептеринен бири 1925-жылы баш көтөргөн “Сейх Саит көтөрүлүшү⁴” ([http:// tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eeyh_Said_%C4%B0syam%C4%B1](http://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eeyh_Said_%C4%B0syam%C4%B1)) түзгөн. Этникалык конфликтердин кандай жыйынтыктар жаратканын Балкандагы болуп өткөн тажрыйбадан билген мамлекеттин куруучулары, Сейх Саит көтөрүлүшүнүн натыйжасында Анатолиянын “Балкандашуусу” сыяктуу кооптонууга учураган. Бул кооптонуулардын таасири менен ар түрдүү айырмаланган көз караштын негизинде бир жактан маданий бир түрдүүлүктү камсыздоого аракет кылышса, башка жагынан жаратылууга аракет кылынган улуттук иденттүүлүктүн сыртында калган айырмачылыктардын маданий турмуш тармактарын тарыткан. Улуттук иденттүүлүктүн иш жүзүндө курулушунда маани берилүүсү керектиги ойлонулган тарыхты жазууда да окшош түшүнүктү алып жүрүшкөн, күчтүү улутчул сезимдерге толтурулган

түндүгүн коргоо үчүн көп кырдуу саясий жана аскердик күрөш. 1919-1922-жылдар аралыгында ишке ашып, 1922-жылдын 11-октябрында Мудания келишими (*Mudanya Mütarekesi*), 1923-жылы 24-июлунда Лозан келишими менен расмий аяктаган.

⁴ *Şeyh Said İsyanı* (учурдун аты менен: Genc Hâdisesi (жаш хадисеси) 1925-жылдын февраль-апрель), Түштүк чыгыш Анатолияда борбордук бийликке каршы киришилген кеңири масштабдагы күрт аширеттеринин колдоо көрсөткөн Халифат тараптар көтөрүлүш.

муундарды чоңойтууга ылайык **тарыхты жазуу** ишке ашырылган. Улуттук боштондук мезгили улуттук иденттүүлүк калыптандырылуусунун дагы эле даана аткарылбаган мезгили болгон. Бул жылдары канчалык **улут мамлекет** пикиринин алгачкы үрөөндөрүнүн себилишине күбө болсо да *түрктүк* жана *түрк улутчулдугу* түшүнүктөрүнүн дагы деле айтылбагандыгын көрүүгө болот.

Республика мезгилинде жарандык (Курулуу жылдарындагы жарандык)

Улуттук боштондук күрөшүү жылдарынын бул көп иденттүү көп түрдүү түзүлүшүнөн Республиканын түрк улутчулдугу айтылуусуна так түрдө өтүлүшү, кааласа да каалабаса да ойго улуттук боштондук күрөшүү жылдарында дале бийлик башындагылардын ойлорунда Түрк улутчулдугуна таянган жаңы мамлекет куруу чечими болгонун бирок, мезгилдин кооптуу шарттарынын улам бул чечимдин айтылышынан четтелгендиги пикирин көрүүгө болот. Жаңы мамлекеттин алгачкы баш мыйзамы болгон 1921-жылкы конституциясы, эгемендиктин каттоосуз шартсыз **улутка** тиешелүү болгонун билдирген биринчи беренесинин натыйжасында бүт ыйгарым укуктардын советте бекигенине жана мамлекеттин Түрк улутунун атынан *Türkiye Büyük Milli Meclisi* (Түркия башкы улуттук совети) өкмөтү тарабынан жетектеле турганына орун берген экинчи беренеси аркылуу улуттук мамлекет принцибин ачык ортого коюуда. Ататүрктүн Самсунга чыгышы аркылуу пайда болгон улуттук эрк, Амасия Айлампасы менен Конгресстер баскычтарынан кийин Түркия башкы улуттук советинде (ТБУС) кишилик жетишкендик, мындан ары ТБУСтун чыгарган бүт конституцияларда *улуттук эрке* негизделген **улуттук мамлекет түзүлүшү** кабыл алынган. Бул жылдарда ишке ашырылууга аракет кылынган жаңы мамлекет эрежеси боюнча эч бир мамлекет моделинин же болбосо идеологиянын түздөн-түз үлгү алынбаганы же тууралбаганы, толугу менен өлкө реалдуулуктун чегинде иштегендиги корголгон. Мурдагы Осмон жерлеринде жашаган жана көчүү аркылуу Анатолия менен грек аймактарына келген калк коомчулуктарын, түрктүк жогорку иденттүүлүгү түшүнүгүнүн алдында бир жерге топтоону каалашкан. Мындагы максат болсо этникалык жана диндик төмөнкү иденттүүлүктөрдүн бөлүүчү жана аймактык конфликт чыгаруучу көз караштарды өчүрүү болуп эсептелет [Чечен, 2007: 203].

Улут мамлекеттер курулуштарынан баштап, географиялык жактан класстарды ичине алуу менен калкты белгилүү идеалдар, ишенимдер, баалуулуктардын тегерегинде бириктирүү аркылуу **билим** жана **тил** биримдигин камсыздап, коомдук класстардын ортосунда конфликтерге чек коюуучу чаралар алынган. Бул негизде да улуттук иденттүүлүк жаратууну максатташкан; гомогендик, бүтүндүгү улуттук иденттүүлүк түшүнүгүнө жетишишкен. Ошол процесс Түркия Республикасы

мамлекетинин курулушунда да болуп өткөн. **Ата-түркчү идеология менен заманбап шартта жаңы улуттук иденттүүлүк курулган.** *Мустафа Кемал Ататүрктүн көз карашы боюнча калктын бир киши же топтун алдында эзилбегенин жана эгемендикти колунда кармагандын жалгыз мамлекеттик формасы демократия болуп эсептелет жана демократиянын так ишке ашырыла турган жалгыз башкаруу стили республика.* Улуттун коргоочусу болгон мамлекет болсо бул принциптин негизинде жарандарынын ар түрдүү эркиндигин корууда жоопкер болуп саналат [Инан, 1998: 31-32].

1923-жылы курулган республика үмөттүн ордуна улутту, вассалдын ордуна болсо жарандыкты коюу менен Misak-ı Milli (улуттук келишим) чегинде жашаган баарын тең укук жана милдеттери болгон Түрк жарандары катары кабыл алган [Үнсал 1998, 13]. “Улуттун” ордуна өткөн жарандык түшүнүгү 1924-жылы негизги мыйзамдар Teşkilat-ı Esasiye Kanunu⁵ (http://tr.wikipedia.org/wiki/Te%C5%9Fkil%C3%A2t-%C4%B1_Esas%C3%AEye_Kanunu) аркылуу түрк укугуна баш мыйзамдык деңгээлде кирген. 1924-жылы баш мыйзамдын 88-беренесинде “Түркия аймагында дин жана расалык айырмасына карабастан Түрк жараны деп аталат” баштоо менен Осмон мезгилинде жарандык уюмуна байланыштуу көзөмөлдөөлөрдөгү “улуттун падышага көз карандылыгы” түшүнүгүнүн артта ташталуусу жана мындан ары баш мыйзамдык деңгээлде “жарандык” түшүнүгүнүн кабыл алынуу менен светтик жана заманбап жарандык түшүнүгүн кабыл алынгандыгы көрсөтүлүүгө аракет кылынган [Айбай, 2008: 73].

Ататүрктүк көз карашы аркылуу курулган жаңы, заманбап, улуттук иденттүүлүк; жогорудан төмөнгө карай түзүлгөн жана мамлекет аркылуу ишке ашырылган долбоор. Мезгилдин агартуучулары, Осмон империясынын чөгүшүнүн эң маанилүү себептеринен жалгыз кишинин гегемониясындагы мамлекеттик системага жана өнүгүүнү, бутка турууну тоскоол кылган мамлекеттин исламдын өзгөчөлүктөрүнө байланыштыргандыктары үчүн мамлекет жана иденттүүлүк көз караштарын бул проблемалардын үстүндө иштеп чыгуу менен чечүү жолунун изделишин өнүктүрүшкөн. 1869-жылы улуттук Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi (Осмон мыйзамы), Республиканын жарыяланышынан кийин 5 жыл дагы күчүндө калгандан кийин 1928 –жылы 23-май 1312 санындагы Түрк жарандыгы мыйзамынын кабыл алынышы менен күчүнөн тайган. Жаңы мыйзам кан байланышы принцибине кошумча катары жер принцибине да орун берген. Түркияда туулуп, энеси атасы аныкталбаган же булардан бири мекенсиз

болгон балдарды дагы түрк жараны деп эсептеген. Мындай абал мыйзамдын Түркия Республикасынын алгачкы жылдарындагы калктын аздыгы себебинен болушунча көп кишиге Түрк жарандыгын берүү аракетинде болгонун көрүүгө болот [Айбай, 2008:75].

Улуттук боштондук согушу, империализмге каршы бүт элдердин биргеликте күрөшкөн процесс. Бул мезгил этникалык айырмачылыгына каралбастан улуттук келишимдин чегинин ичинде жашаган барынын саясий түшүнүктө бириккендиги себебинен улутчул деп айтуудан өзгөчө алыс карманышса да улуттук күрөштөн кийинки мезгилде режим акырындап ордуна келгенде, улуттук күрөш мезгилиндеги көпчүлүк усул ордун Түрк улутчулдугуна жакындаганы айтыла башталган. Боранын түшүнүгү менен иденттүүлүк иш-аракеттеринин аткарылбаган курулуш мезгилинин артынан гомоген улут куруу процессинин керектиги катары жөнөкөй жалгыз улуттук иденттүүлүк түзүлүүгө аракет кылынган [Бора, 1996: 71].

Кемалисттик улут – мамлекет моделинде, коом уюштуруучу жана толуктоочу эгемен субъекттик өнүгтө. Ушуга байланыштуу мамлекет коомдук байланыштардын куруучусу эмес толуктоочусу болуп саналат. Мындай типтеги мамлекетте мамлекет болуп улуттун өзү эсептелет б.а. улут жана мамлекет негизинде бир маанини түшүндүрүүдө. Мамлекет менен улут элементтери улут-мамлекет атынын алдында бириктирилген, бир түшүнүк абалына келтирилген. Мамлекет менен улут иденттеш түшүнүктөр катары кабыл алынгандыгы үчүн жарандардын өз алдынча “киши” катары кандайдыр бир маанилери калган эмес, “жоопкерчиликтери болгон жарандар” катары маани ала башташкан. Бул жарандык тиби коомдун пайдасына кызмат кылуу миссиясынын жүктөлгөн жана мамлекеттин коомго эгемен жана активдүү болуусу мыйзамы аркылуу камсыздаган [Кахраман, 1996: 1069].

Бир партиялуулук мезгилиндеги жарандык

Республиканын курулушу менен Республика калк партиясынын бийлиги аркылуу өткөн бир партия мезгили, **улуттук жарандык** түшүнүгүнүн калыптанышы жана дагы да күчтөнүүсү жагынан бир катар киришүүлөрдө болгон жылдарды камтууда. Бул мезгилдин жарандык түшүнүгүн түшүнүүдө шексиз кабыл алынган бир катар укуктук уставтын жана билим системасында кабыл алынган принциптердин чоң ролу бар. 1924-жылдагы конституция Осмон императорлугунун кулашынын негизинде жогорулаган мезгилдин 1921-ж конституциясы менен баштаган жаңылануунун дагы бир баскычы болгон. Бул конституция улуттук, демократиялык жана светтик мамлекеттин фундаментин түптөгөн. Конституциянын маңызында **улуттук эгемендик** принциби орун алган. Демократиялык сапатка ээ болгонуна карабастан бийликти бөлүштүрүүчү болуудан өтүп плюрализмдик жана бүтүнчү сапатында болгон. Мунун себеби контитуция

⁵ 1921 конституциясы, *Büyük Millet Meclisi Anayasası* же *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*, алгачкы Т.Р. конституциясынын принциптерин белгилеген; 85 номерлүү жана 1921-жылдын 20 январында кабыл алынган 23-берене, бир өзүнчө беренеден турган кыскача конституция саапатындагы документ.

түзүлгөн мезгилдин башкы проблемасынын көпчүлүкчү демократия эмес, тамырдык реформалар аркылуу мамлекеттин заманбапташтырылышы түрүндө көрүлгөнү [Танөр, 1992: 328-329].

1924-жылкы конституциясы “*Тил, дин, расаларга карабастан Түрк жараны деп айтылат*” денилген. 1945-жылга чейин күчүндө калган алгачкы абалы менен 88-беренесинде “*Тил, дин, расаларга карабастан Түрк жараны деп айтылат*” денилген. Демек бул жерде 1961 жана 1982-жылкы конституциялардан айырмалуу түрдө “бул бирилери түрк” делген эмес, Түрк деп аташтын ылайык кабыл алынганы белгиленген. Айрыкча беренедө көрсөтүлгөн “жарандык” сөзү менен да бул кишилерге Түрк денилишинин жарандык байланышы менен чектелүү болгонуна белги берилген [Берзег, 2000: 634]. Конституциянын диний жана расалык айырмачылыктарынын болгонун кабыл алынгандыгы бирок, “Түрктүк” сын атоочтун диний жана расалык түшүнүк алып жүрбөгөнү, географиялык (Түркия жери) жана саясий (жарандык байланышы) маанини алып жүргөнү кабыл алынууда [Танөр, 1992: 309-310]. Конституциянын көрүшүлүү баскычында дагы түрк болбогон мусулман этникалык топторунун статусу темасы эч күн тартибине келтирилбөө менен бул элементтер да Түрктүк түшүнүгүнүн ичинде баа берилген. Бирок мындай абал түрктүктүн таанылуусунда аз болсо дагы дин көрүнүшүнүн дагы эле ээ элемент катары өкүм сүргөндүгү түрүндө түшүнүүгө болот. Түркия менен Грециянын ортосунда түзүлгөн калк алмашуусунда тилдин эмес дин байланышынын негиз алынуусу жана башкы тили Түрк тили болгон шартта Ортодокс Караман гректеринин алмашууга киргизилүүсү мунун бир көрсөткүчү [Өзбудун, 1997: 66-67].

Бирок бул теңдиктин ишке ашырыла турганы айтыла албайт. 1923 Лозан келишиминин мусулман эмес азчылыктардын коргоого алынуусуна байланышкан өкүмдөрүнө каршы, бийликтин биринчи максаты, азчылыктардын түрктөштүрүү аркылуу бир тил, бир идеал, бир маданият, сүйлөнүн ишке ашырылышы болгон. Экономикалык тармагында республиканын алгачкы жылдарында чет элдик индустриялык соода байланыштарынан жумушка алынган мусулман эмес азчылыктардын сандары менен байланышкан түрдө квота иштеп баштаган, 1923-жылга чейин байланыштардын жетектөөчү жана кызматкер штаттарынын 90% чет элдик улуттагы жана мусулман эмес кишилер иштеген, бул күндөн кийин чет элдик фирмаларга мусулман кызматкер иштетүүлөрүнө шарт коюлушу [Бали, 1998: 115], 5-июнь 1935-жылкы фонддор мыйзамынын ишке ашырылышында мусулман эмес азчылыктардын каршысына абал жаратылышы, фонддор баш катчылыгына киреше сакталуу менен фонд кирешелеринин 5% контрол акысы болуп кесилиши, Фонддор баш катчылыгына азчылык жамааттарынын фонддорун жетектей турган камкорчуну шайлап дайын-

доо укугунун берилиши бул басынтууга мисал үлгү иштерден кээ бири болуп эсептелет [Бали, 1998: 82].

1924-жылкы конституциядагы теңдик принцибинин мусулман эмес азчылыктар жагынан так аткарыла албашынын себеби Анатолия жерлеринин басып алынуусу мезгилдеринде Армяндардын керек болсо Измирдик гректердин бир бөлүгүнүн басып алуучу күчтөргө колдоо көрсөткөн мамилелерин көрсөтүүдө. Азчылык түрдө аталган бул бөлүктөрдүн басып алуучу күчтөргө көрсөткөн сүйүү, түрк (мусулман) ыйманынын үстүндө оңой өчпөй турган издерди калтырган. Аткарылууда азчылыктар коомдук кызматтарга алынышкан эмес жана саясий бийлик жана коомдун көзүндө дагы аз ишенилген кишилер катары кабыл алынышкан. 1934-жылы Тракияда еврей жарандарынын жашаган жерлерде пайда болгон Еврейге каршы окуялар, 1941-жылы Yirmi Kur'a İhtiyatlar⁶ (http://tr.wikipedia.org/wiki/Yirmi_Kur%27a_Naf%04%B1a_Askerleri) окуясы катары билинген мусулман эместердин курал алдына алынуулары жана 1942-жылы күчүнө кирген мүлк салыгы мыйзамы дагы азчылыктарга каршы конституцияда түшүнүгүн тапкан теңдик түшүнүгүн жокко чыгарган көрүнүштөрдөн.

1927-жылдан «тил» элементинин жарандыктын маанилүү элементи болгонуна басым жасала башталган. 1925-жылы Шейх көтөрүлүшүнүн мекендештер коомчулугун түзүү идеалынын чектеринин негизинде түзгөн шектенүү, 1926-жылы түркчө дубалар менен намаз кылдыруу аракеттери аркылуу Исламды түрктөштүрүү процессине алдыңкы кадам болгон. 1930-жылдан баштап «*жарандык, түркчө корпус*» аракети башталган жана бул аракет 1930-жылдар боюнча улантылган [Үстел, 2004: 166-167].

1923-1950-жылдардын аралыгындагы мезгил жаңы улуттун, мамлекеттин жана бул улутка мүчөлүк түшүнүктө жарандык түшүнүгүнүн түзүлүшкө аракет кылынган мезгили болгон. Бул мезгилде укуктардан көп милдеттерге басым кылынуу менен кылынган жарандык иш-аракетине кирсе дагы заманбап жана светтик тизмек кабыл алынуу менен ушундай иденттүүлүктү кабыл алган жарандар жаратылууга аракет кылынган. Бул мезгил Осмондук менен эсептешүү мезгили болгону үчүн ислам жана осмондук сыяктуу элементтерден четтелген.

Бул мезгилде Осмондук мезгилинин идеологиясына көз каранды болгон көз караштар четтети-

⁶ (Yirmi Kur'a Nafia Askerleri) же (Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı), 27 менен 40 жаш ортосундагы мусулман эместер (жалпысынан армян, грек жана еврей) эркектердин II. Дүйнөлүк согуш учурунда 1941-жылдын апрелинде эмгек батальону катары курал алдына алынуусуна карабастан куралдуу иш-аракет аткарылуунун ордуна жол, көпүрө, тунел курулуштарында нафья аскерлери катары 1942-жылдын июль айына чейин иштетилиштерин караган бөлүүчүлүк окуясы. Аскерге алынган мусулман эместерде мурда аскердигин өтөп, өтөбөө, ооруу жана ден-соолугу сыяктуу критерийлер ишке ашкан эмес.

лип, ордуна Республиканын түпкү принциптерине ылайык пикирлер алынып келинген.

II. Конституциялизмдин бир үй-бүлөнүн кишилери катары белгилеген жарандар, Республиканын принциптеринин негизинде жаңыдан колго алынуу менен жарандыкка мамлекет сапат жетиштирилүүгө башталган. Бул мезгилде мектептерде окутулган “Мекен таануу” сабактары аркылуу окуучуларга **мамлекет, мекен, улут** сыяктуу түшүнүктөр жөнүндө маалыматтар берилүү менен мекенин жана улутун сүйдүрүү максатталган [Үстел, 2004: 166-167, 135]. Бир партиянын бийлиги мезгилинде мектептерде окутулган **тарых сабактары** жана **мекен таануу** сабактары бири-бирин толуктаган сапаттагы сабактар жана улуттук иденттүүлүктүн коомго өткөрүүдө көп рол жүктөлгөн. Тарых сабактарында улутка, өзүн таанытуу менен эртеңкиси үчүн жол жана максат көрсөткөн миссиясы жүктөлгөн. Мекен таануу сабактарында болсо бул максатка жетишүүдө багыт алуучу жол жана бул жолдо кишилерге түшкөн милдеттери иштелип чыккан [Жаймаз, 2007: 12]. Мекен таануу сабактарында желек, мекен сыяктуу символдор аркылуу улуттук иденттүүлүктүн тегерегинде жамааттык түшүнүк калыптандырууга аракет кылынуу менен кишинин өзүн түрк улутуна таандык сезүүсүндө сыймык берүүчү сезим болгонуна басым жасаган [Жаймаз, 2007: 17].

Бул мезгилдеги кеңири жайылган ишенимге караганда “Түрк жарандыгы” бир өзгөчөлүк. Бул өзгөчөлүктү колдогон укуктар менен иштер күчүнө кирген. Мисалы 1924-жылы чыгарылган бир мыйзам менен түрк жарандарынын ээ болгон фирмаларынын чек ара салыктарынан бошотулушу камсыздалган [Чагаптай, 2003: 168]. 1928-жылы чыгарылган 1346 номердеги мыйзамына ылайык Түркия Републикасынын ичинде мектептерде болобу же мектептен тышкары болобу кандайдыр бир ат менен даражанын алдында чалгындоо уюмун түзүү укугу артыкча Түрк жарандарына берилген [Дүстур, 527]. Кайра эле, 1926-жылкы Memurin Kanunu'nun (ишчилер мыйзамынын) төртүнчү беренеси, кызматкер боло алуу үчүн “түрк” болуу шартын кошкон. 1928-жылкы 1219 номерлүү мыйзамда болсо өлкөдөгү докторлордун Стамбул университетинин медицина академиясынын бүтүрүүчүсү жана түрк болуулары шарты киргизилген [TBMM Zabıt Ceridesi, 1983: 63]. Ошол темада чет мектептерден диплом алган түрк докторлордун даражаларынын саламаттыкты сактоо министрлиги тарабынан кабыл алынышы шартында доктордук кесибинде иштей алуулары уюштурулуп, түрк болбогон докторлор үчүн мындай укук берилген эмес. 1930-жылдарда болсо **улутчулдук** агымдары барган сайын дагы таасирдүү боло баштаган, мындай абал чыгарылган жаңы укуктарда да өзүн көрсөткөн. 1931-жылкы Matbuat Kanunu'na (басма мыйзамы боюнча бир гана түрктөр **журнал** менен **газеталардын** ээси боло алуулары киргизилген [Дүстур, 527]). 1936-жылы кабыл алынган бирикмелер / уюмдар мыйзамы этникалык жана диний

азчылык топторун жетектеген уюмдардын курулушуна тыюу салган [TBMM Zabıt Ceridesi, 1983: 1-21].

1932-жылы 2007 номерлүү мыйзамдын 1-беренеси **чет элдердин** Түркияда кыла албай турган иштерин санаган [Өкчүн, 1998: 66-67]. Ал боюнча; сатуучулук, музыкант, сүрөтчүлүк, чач тарачтык, терүүчүлүк, майда ремонтчулук, көйнөк, бут кийим тигүүчүлүк, мамлекет монополиясына көз каранды беренелердин сатуучулук, зыяратчыларга котормочулук менен гид, курулуш, темир жана токой чарба иштерин даярдоочу, жалпы транспорт ташуучу менен суу жана дренаж труба иштери, жылуулук менен байланыш иштеринде туруктуу жана убактылуу ишчилик, жүктөө жана бошотуу иштери, шафердук жана жардамчылык, күндөлүк иштеген киши, ар түрдүү уюмдарда, соодакана, көп кабаттуу үй, мейманкана, мончо, кофекана, казино жана барларда аял жана эркекке кызматчылык (официант, кызматчы), бар оюнчулугу жана ырчылыгы, ветеринардык, химиячылык жана майда ремонтчулук сыяктуу кесиптер бир гана түрк жарандарынын кылуусуна уруксат берилген кесиптер [Дүстур, 649-650]. Жогорку сот жана мамлекеттик совет 2007 номерлүү мыйзамынын 1-2-беренелеринин жазылуу стилдеринен, бул беренелерде саналган маданият менен кызмат түрлөрүнүн “чек коюу жана бир тараптуу кармоо” болгонун жыйынтыгына барышкан жана сүтчү окуучулугу, куюмчу окуучулугу, кофечилик, машиначылык, базарда көргөзмө ачуу, машиначылык жана устачылык сыяктуу мыйзамдын орун бербеген кесиптердин мыйзамынын 1-беренесиндеги маданият менен кызматтарга кирбеген жагында пикир белгилеген [Өкчүн, 1998: 68]. Бул мыйзам иш бергендерге бул мыйзамга туура келбеген кишилерди, т.а. түрк жараны болбогон иштегендерди иштен чыгаруу укугун берген. Бул себептен өзгөчө грек жараны болгон Стамбул гректеринин ишсиз калгандыктары жана өлкөнү таштоого аргасыз болгондору байкалган [Чагаптай, 170]. Мыйзамдын күчүндө болгон мезгилде чет элдердин самолет машинисттиги менен пилоттугу жана мамлекетке же областарга тиешелүү уюмдар менен мэрлер жана буларга көз каранды түзүлүш кызматтарын кыла алуулары үчүн министрлер советинин атайын уруксаты керек болгон [Өкчүн, 1998: 70-71].

1930-жылдардын аяктарында өзгөчө “Түрк расасы” пайдасына эсептелин турган эрежелердин дагы жасалганын көрүү болот [TBMM Zabıt Ceridesi, 1983: 468]. Мисалы, 1938-жылы түрк расасынан болгон чет элдерге Түркия ичиндеги саякаттарында жеңилдиктер камсыздалуу менен тартиптер киргизилген. Түрк жарандыгынын барган сайын жол берүүчү категория абалына айлануусу менен түрк жарандыгынан чыгарылуу, түрк жарандыгына кабыл алынуу киришүүлөрү башталган. 1930-жылдар мамлекеттеги **мекендештик** түшүнүгүнүн мектеп аркылуу жайылтылуусу максатына ылайык күчөтүлгөн бир мезгил катары пайда

болгон. Бул мезгилде билим берүүнүн максаты окшоштуруу болуп эсептелет. Республика жана улут-мамлекеттин саясат долбоору бул окшоштуруу операциясына колдоо берүүнүн атынан “улуттук тарбия” айтылуусун кабыл алган. Улуттук тарбия, башта баштапкы мектеп окуучуларын, андан соң бүт кишилерди коомдун анык, чыныгы жана түпкү уулу кылуу, аларды коомчулуктун бир бөлүгү кылуу, бирок ал коомчулуктун ичинде бир бар болууларын камсыздоодо [Үстел, 2004: 139].

1930-жылдарда маңдайыбызга чыккан башка мекендеш калыптандыруу механизми да айылдыктын мекендештирилүүсү болуп саналат. 1938-жылкы айыл мектептери окуу пландарынын программасы менен айыл башталгыч мектептери үчүн башка бир окутуу программасы даярдалган. Муну менен Республика режимин айылдарга чейин жайуу, түрк айылдыгына республика режиминин бир мекендеши болгондугу түшүнүгүн берүү, ушундайча айылдыкты режимдин бир бөлүгү абалына алып келүү максаты коюлган [Үстел, 2004: 145-152]. Айыл “мамлекеттин башаты”, “бизди тойгузган”, “куттуу ордобуздун негизи”, “мекендин калк колдоочусу”. Ушуга байланыштуу айылдык бир канча жагынан улуттун эң күчтүү колдоосу, мекендин анык ээси катары сыпатталат. Бул көз караш жагымдуу бир айыл жана айылдык түшүнүгүн барабарында алуу менен калктын чоң бөлүмүн түзгөн айылдыктын мекендештер коомчулугуна киргизилүүсү да, жарандык таандыктыгын жоготпоо жагынан дагы кабыл алынган. Табигый көрүнүш катары айылдыкка берилген бул атайын маанинин башка себеби да айылдыктын иштөө жана өндүрүмдүк жөндөмдүүлүгүнүн “заманбап” методдордун негизинде максималдаштырылуусу жана өлкөнүн бутка турушунда баштапкы өндүрүүлөрү ролун заманбап жүз менен улантуусунун камсыздалышы болгон [Үстел, 2004: 201; Жаймаз, 2007: 29].

Ал жылдарда бир мекендештер коомчулугун түзүү үчүн баарынан мурда ошол коомчулукка тиешелүү бир аймак (мекен/журт) образын элестетүү керек болот. Айрыкча бул элестетүүнүн улут-мамлекет байланышында болуусу жана курулган бул аймакка багытталган берилгендик сезиминин эскертилүүсү дагы керек болгон. Бирок, мекен же журттун кыялдануу жана андан бир улут же журтташтар коомчулугун түзүү темасындагы пикир бирдиги болгон эмес. Кээбир жазуучуларга караганда мекен, улуттук келишимден (Misak-ı Milli) башталган болсо, кээбирлери боюнча улуттук чектерди ашкан бир табигый улут түшүнүгү кабыл алынган. Эл / улут түшүнүктөрүнө байланыштуу түрдө Батышта түшүнүктү белгилөө жагынан проблемалар болуп жатканда, бул түшүнүктөр менен жаңы таанышкан Түркия Республикасынын аталган түшүнүк боюнча бирдиктүү бир пикир өнүгүшүн күтүү мүмкүн эмес эле. Батышта эл / улут түшүнүктөрү башында ортолорунда кан, тил жана маданият бирдиги болгон адам коомчулугун түшүндүрүп, 18-кылымдын

аягынан баштап бир саясый коомчулукка эрк жана эркиндик катышуу түшүндүрмөсүн тапкан көз карашка жеткен. Бирок башка жагында элди негизги табигый байланыштар менен тааныган романтикалык эл түшүнүгү жогорулаган. Окшош түшүнүк чырмалышынын “өлкө” түшүнүгү үчүн дагы өтүмдүү болгонун айтууга болот. Өлкө, кишинин туулган жери катары кабыл алынган бир коомчулуктун жашаган жери катары элестетилген, бир географиялык чындык катары б.а. “жер” түрүндө аталыш берилген. Мекен болсо өлкөдөн айырмаланган түрдө дагы баалуу түшүнүк катары кабыл алынган. Мекен, ар дайым киши менен таандык сезим жана көз карандылык мамилесинин ичинде болгонуна басым жасалган. Кээбир көз караштар мисалы немец улутчулдугу мекенге көп түшүнүктөрдү жүктөшкөн. Мекен үчүн согушуу, ал үчүн өлүү сыяктуу. Кыскасы, улут түшүнүгү болобу же мекен түшүнүгү болобу Батышта деле бир жана так түшүнүктү камтыбаган түшүнүктөр болуп саналат. Бул мезгилде “мекен” түшүнүгүнүн бирөөнүн туулган жери, б.а. мамлекет түшүнүгүнөн заманбап мекенге же физикалык түрдө таанылган географиялык аймакка айландыруу аракеттери болгон. Бирок бул мезгилде географиялык түшүнүктө айыл, шаарча же шаарда жайгашуу менен түшүндүрмөсүн тапкан бир мекен түшүнүгүнүн аймак убакыт жана таандыктык жагынан үч катмарга ээ жана Улуттук келишим (Misak-ı Milli) түзгөн саясый чектери аркылуу таанылган мекен түшүнүгүнүн түрктөрдүн тарыхына жөнөтүүдө болгон мекен түшүнүгүнүн биргеликте ээ болгонун көрүүдөбүз [Үстел, 2004: 162].

Түркияда бир партия режими таасирдүү болгон 1930-жылдар ошол эле учурда ылайыктуу мекендеш калыптандыруу миссиясын алып жүргөн жана бул максатка ылайык кадамдар аткарылган жылдардан болгон. Бирок 1940-жылдар, 1930-жылдардан кээбир жактардан айырмачылык көрсөтүүдө. Улуттун жер, кан жана тил сыяктуу жекече жана объективдүү факторлордун тегерегинде таанылуусу, Атаүрк мезгилине салыштырмалуу дагы расачыл түр алган. 1924-жылкы конституциянын 88-беренесинин биринчи пунктундагы сыяктуу “*Түркия аймагында дин, раса айырмачылыктарына каралбастан жаран жагынан Түрк деп аталат*” түрүндөгү расмий айтылыш менен Түрктөрдүн тарыхына байланышкан расмий түшүндүрмөгө биргеликте таянылуу менен келишимчи бир улут белгиси өнүктүрүлүп, башка жагынан түрк улутунун тарыхый мекенине жана түрктөрдүн тамырына байланышкан түшүндүрмөлөр аткарылуу менен негизги улут түшүнүгүнө орун берилген [Үстел, 2004: 229]. Мындан ары Осмон мамлекетинин тарыхынын кашаага алынганы, түрк тарыхынын болсо ачыктан ачык алдыга чыгарылгандыгы эркин улут түшүнүгү түрк эгемен боло баштаган. Түрк улутунун тарыхын жана маданиятын түшүндүргөн, бул улутука мактоолор түрүндөгү көз караштар эгемен боло баштаган.

Жыйынтыктаганда жарандыктын маданияттык, мекен сүйүүчүлүгү жана улутчулдуктун жолуккан чекитте таанылган 1930-жылдарда жарандар, активдүү, эркин кишилер катары эмес мамлекеттин аларга койгон чектеринин белгилүү аракет тармагында мамлекеттин аскердик, салык, шайлоого катышуу сыяктуу күтүүлөрүнүн ишке ашырууда жоопкерчиликтүү кишилер катары образдалган. Француз моделине дагы жакын турган түрк жарандык түшүнүгү кишилик укуктар жана кишилердин тең каралуусу боюнча курулган либералдык жарандык түшүнүгүнөн айырмалануу менен республиканын баалуулуктарынын алып жүрүүчүсү болгон секулярдык саясат жамааты б.а. улутту пассивдүү субъект катары курган. Француз моделинде орток чечим алуу процесстерине жарандын катышуусу жарандык укук жана эркиндиктеринин негизин түзгөн болсо, түрк жарандык системасында жарандардын активдүү катышууларынан көп улуттук бүтүндүк ичинде пассивдүү, бекитүүчү рол ойноолору күтүлгөн [Жамаз, 2007: 27].

Көп партиялуу мезгилдеги жарандык

1945-жылы мурда **Улуттук өнүгүү партиясынын** курулушу менен башталган көп партиялуу жашоо, 1946-жылы алгачкы жолу бирден көп партия катышкан жана күмөндүү түрдө кабыл алынган жалпы шайлоолор аркылуу укмуштуулугун уланткан жана натыйжада Демократ Партиянын 1950-жылы жалгыз бийликке келиши менен жаңы мезгилге кирген. Демократ партиясы принцибин партия программасында универсалдуу адамдык баалуулуктарга жана демократиялаштырууга кылган басым аркылуу тарых сахнасына чыккан. Мектептерде балдарга **демократия** түшүнүгү берилиши максатталган, окуучулардын адам укуктарына сый кишилер болуулары мектеп жетекчилигине катышуулары, уюмдарда кызмат алуулары кеңейтилишине аракет кылынган. Айрыкча жарандыкты улуттук бирдикке таандык борборунда тааныткан, мамлекет жана партияга багынуусу жана анын койгон мыйзам менен уставдарга баш ийүү алдыңкы планга чыгарган бир партия мезгили жарандык түшүнүгү, 1950-жылдар менен бирге кайрадан курулган, цивилидүү жана изгиликтүү адам болуу белгилери менен белгиленген жаңы жарандык түшүнүккө өтүүсү максатталган [Жаймаз, 2007: 35].

Бул мезгилде жарандык билим берүүгө тиешелүү түрдө Республикалык калк партиясынын алты огуна таянган түшүнүк тапталган; республикачыл, улутчул, калкчыл, мамлекетчил, светтик жана революционер мекендештер пикирнен баш тартылган. Буга каршы улут түшүнүгүнүн ичинде; түрк улутунун уулу болуунун сыймык менен жоопкерчилигинен, түрк улутунун акылдуу, иштерман, эр жүрөк, баатыр болгонунан, улутубуздун жогорку өзгөчөлүктөрүн улантып өнүктүрүшкөн өлчөмдө келечекке ишенимдүү карай алуубуздан жана керек болсо эң алдыңкы улут

мүнөздөмөсүнө бул негизде ээ боло алуубуздан сөз кылуу улантылган [Үстел, 2004: 261].

II. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин көп партиялуу демократиялык мезгилине кирген Түркия азчылык темасында дагы назик мамиле кыла баштаган. Фонддор мыйзамынын ишке ашуусуна багытталган 5% текшерүү укугунун кесилиши өкүмү аркылуу азчылык жамааттарына тиешелүү фонддорду башкара турган камкорчулардын фонддор жалпы мүдүрлүгү тарабынан дайындалуусу чечими жокко чыгарылган. Ар үч азчылык жамааты депутаттары аркылуу советте көрсөтүлгөн [Бали, 1998: 82-84].

Бул мезгилде кабыл алынган 1961 конституциясы, адам жана кишини жогорку бир баалуулук санаган, булардын жана коомдун укук менен эркиндиктерин бекемдеп өнүгүшүн башкы максат катары кабыл алган конституция болгон. Бул түшүнүктүн себеби 27-май аракети менен конституциянын миссиясынын мамлекет авторитетин бекемдөө эмес, эркиндик жана демократияны уюмдаштыруу болушу керек экендиги түшүнүгүн камтыган [Танөр, 1992: 378]. 1961-жылы конституцияда жарандык темасы болушунча бөлөкчө киргизилген. 54-берененин биринчи пунктунда *“Түрк мамлекетине жарандык байланышы аркылуу көз каранды болгон ар ким Түрк”* болгону белгиленген. Негизи, 1924-ж конституциянын 88- беренесинин жаңыланган абалы болгон бул пункт, киши менен мамлекеттин ортосундагы жарандык байланышынын раса, тил, этникалык тамыр жана дин түшүнүктөрүнөн келген бир укуктук байланыш болгонун көрсөтүү максатында кабыл алынган [Айбай, 2008: 76].

1961-жылы Конституция мамлекеттин сапаттары саналган 2-беренесинде *“Түркия Республикасы, адам укуктарына, башында белгиленген негизги принциптерге таянган улуттук, демократиялык, светтик жана социалдык укуктук мамлекет”* делген. 1924-жылы Конституциянын 1937-жылкы өзгөрүүсү менен киргизилген **улутчул** сөзүнө бул конституцияда өзгөчө орун берилүүсү менен каралган эмес, мунун ордуна улуттук сөзү колдонулган. Куруучу Советтеги конституция көрүшүлүүсү учурунда “Улуттук мамлекет” түшүнүгү көп талаш-тартыштарга себеп болгон. Улутчулдуктун мааниси ачык болбогон бир түшүнүк болгону, мисалы Германия жана Италияда курулган улуттук социалист жана фашисттик режимдердин да өзүлөрүн улутчул катары аташкандыктары айтылган. Бул талаш-тартыштардын жыйынтыгында улутчулдук сөзү демократиялык дүйнөдө эч бир конституцияда жок болушунан жана расалык, шовинисттик, агрессиялык сыяктуу түшүнүктөрү конфликттүү көрүлгөнүнөн тандалган эмес [Танөр, 1992: 389]. Орточо бир жол кабыл алынуу менен 1961 конституциянын 2-беренесинде “Улуттук мамлекет” түшүнүгүнүн колдонулушунун туурарак болоору пикирине барылган. Буга каршы Конституциянын башталгыч бөлүмүндө түрк улутчулдуктун узун

жана өзгөчөлүү таанымнын орун алуу принциби да кабыл алынган; бул жол аркылуу улутчулдук принцибинин жаңылыш мааниге жана түшүнүктөргө жол ачуусун алдын алууга аракет кылынган [Өзбудун, 1998: 52].

“Түрк мамлекетине жарандык байланыш менен көз каранды болгон баары Түрк болуп эсептелет” өкүмүнө орун берген 1961 Конституциясы, 1924-жылдагынын тескерисинче укук менен эркиндиктердин киргизилиши беренелердин баарында “Баары...” делинүү менен сөзгө башталган. Ушуга байланыштуу укук менен эркиндиктердин маңызы түрк же чет элдик болушуна каралбастан киши, бирок чет элдердин укук менен эркиндиктерден даана колдонууларын тоскоол кылган шарттарга кайра эле орун берилген. Буга баланыштуу 13-беренде *“Бул бөлүмдө көрсөтүлгөн укук менен эркиндиктер, чет элдиктер үчүн улуттар аралык укукка ылайык түрдө мыйзам аркылуу чек коюла алат”* делген [Танөр, 1992: 381]. 1961 Конституцияда жана кийинчерээк 1982 Конституцияда түшүндүрмөсүн тапкан *“Түрк мамлекетине жарандык байланышы менен көз каранды болгон баары Түрк эсептелет”* өкүмү конституция соту тарабынан кишилик адам укуктары жагынан теңдигин киргизүү максатында киргизилген принцип катары баа берилген. Конституция сотунун темага байланыштуу бул чечиминде бул принциптин улутту курган кандайдыр бир этникалык топту өзгөчөлүк таанылуусун алдын алган, бириктирүүчү жана бүтүндөштүрүүчү негиз болгонуна басым жасалган; бул жерде *“Түрктүктүн”* расага таянган маани алып жүрбөгөнү, ар тамырдан келген жарандардын жарандыгы жана улуттук иденттүүлүгү маанисине келгени белгиленген [Анайаса махкемеси, 1993: 1\2]. 1961 Конституциянын Адам Укуктары жалпы декларациясы жана Европа Адам Укуктары Келишиминде орун алган классикалык, социалдык жана саясий укук жана эркиндиктер тизмегине орун берген жана бул абалы аркылуу мезгилдин бир канча конституциясынан дагы кеңейтилгени кабыл алынган. Конституцияда массалык маалымат каражаттарына тиешелүү коргоочу өкүмдөр көп санда. Айрыкча жыйын, уюм, саясий партия, союз укугу өндүү жамааттык эркиндиктерин уруксатсыз жана жөн гана билдирүү жолу аркылуу колдоно алуусун белгилөөсү да маанилүү.

1961 конституциянын 1971 өзгөрүүсүнө учуроосу менен негизги укук менен эркиндиктер режими, мамлекет авторитетинин киши жана коомдун каршысына чоңоюусу аркылуу коркунучка учураган. Алгачкы калыбында эркиндиктин курал, чектеринин өзгөчө болгону конституция, өзгөрүүдөн кийин бул системанын тескерисинче алып келген конституция абалына келген, укук менен эркиндиктердин чектелишинин себептери көбөйтүлгөн. Бирок жалпысынан 1961 конституциянын 1924 конституциясындагы мажоритаризмге каршы плюрализмди алдыга чыгарганын айтууга болот.

1961 Конституциянын куруучу советинде азчылыктар мамлекет башчылыгы квоталарынан пайдаландырылган, ар үч азчылык жамааты да бул советте көрсөтүлгөн. 1961 кийин саясий бийликтин азчылыктар менен тиешелүү белгилүү саясаты болгон эмес. Мындай абал, бироз дагы азчылыктардын калк жагынан анчалык мааниси калбагандыгынан келип чыккан. Өнүккөн процессте 1974 Кипр аскердик аракети учурунда АКШнын койгон курал блокадасында грек, армян жана еврей тектүү жетекчилердин таасирдүү болушу, Армян террордук уюму ASALAнын мекенден тышкаркы түрк дипломаттарга багытталган аракеттери жана Армян лоббизминин 1915-жылы ишке ашкан окуялар себебинен улам 24-апрелдин “геноцид күнү” (soykirim günü) болуп жарыяланышы сыяктуу процесстер болуп өткөн [Бали, 1998: 85-86]. Бул өнүгүүлөр, азчылыктар темасында дагы секирик эрежелер кылынуусу мындай турсун, азчылык укуктары жана маданий укуктар түшүнүгүндө артка кетүүгө жол ачкан. Ансыз да 1982 конституция менен бирге киришилген жаңы процесс эмес азчылык укуктары, негизги укук менен эркиндиктер темасында деле олуттуу кыйынчылыктардын болушуна түрткү болгон.

1961 конституция алып келген кеңири эркиндиктер, социалист партиялардын курулушуна жашыл жарык жагылышы, профсоюздардын кеңири укуктары жана басма эркиндиктеринин чексиз колдонулушу барган сайын арткан социал чайпалууларга себеп болгон жана 1968-жылы окуусу окуялары, чет миссия шефтеринин качырылышы сыяктуу алдына өтө алгыс конфликтерди жараткан. Жыйынтыгында 1971-жылдын 12-мартында аскердик меморандиум ишке ашкан. Эркиндиктер токтотулган. 12-март соккусунун артынан алынып келинген Улуттук билим негизги мыйзамы (Milli Eđitim Temel Kanunu) буга чейинки процесс токтотулган жана түрк улуттук билим берүүнүн жалпы максатынын, Ататүрк реформаларына, конституциянын башында түшүндүрмөсүн тапкан Түрк улутчулдугуна көз каранды, Түрк улутунун улуттук, ахлактык, адамдык, руханий жана маданий баалуулуктарын кабыл алган, коргогон жана өнүктүргөн, үй-бүлөсүн, мекенин, улутун сүйгөн жана туруктуу жогорулатууга аракет кылган, адам укуктарына жана Конституциянын башындагы негизги принциптерге таянган улуттук, демократиялык, светтик, социалдык укуктук мамлекет болгон Түркия Республикасына карата милдет жана жоопкерчиликтерин билген жана буларды жүрүм-турум абалына алып келген мекендештер катары жетиштирүүсүнө басым жасалган.

1980 соккусу менен бирге ал убакка чейин эч болбогончолук “улутташуу” саясаты башкы кеп болгон. Өзгөчө абалга жараша конъюнктура себеби менен жаңыдан таанылган мекенчилдик түшүнүгү, «анархистке» айланган “чет идеологияларга” каршы “Ататүрк улутчулдугу” жана “улуттук аң-сезимди” калыптандырууга максат койгон. 1980-жылдардын

кабыл алынган мекенчилдик профили, 1982-конституциянын курган киши – коом-мамлекет систематигинин белгилөөчүлүгүндө мааниге ээ болгон. 1982-конституциянын 54-беренесинде болгондой эле «Түрк мамлекетине жарандык байланыш менен көз каранды болгон баары түрк эсептелет» түрүндө орун алган. 1961 керек болсо 1982 конституциялардагы жарандык таанымы, конституция сотунун бул көрүнүшү, кандайдыр бир этникалык топко өзгөчөлүк көрсөтүлүүсүн алдын алган, бириктирүүчү жана бүтүндөштүрүүчү негиз катары кабыл алган түшүнүгүнө карабастан кээбир чөйрөлөр тарабынан жетишээрлик камтыбашы четтөөчү жана раса негиздүү түшүнүктү чагылдырган үчүн салыштырылууда [Айбай, 2008: 84].

1982-жылы конституция мамлекеттин каршысында коомдун жана киши-мекендештин укуктарын чектөөчү өзгөчөлүктөр көрсөткөн жана укуктун субъектисинин алгачкы болуп мамлекет болгонуна басым жасаган. Тартип менен коопсуздук изденүүсүнүн ээ болгон бул мезгил, укук негиздүү мекендештик түшүнүгүнө эмес, милдет жана жоопкерчиликтерге таянган жарандык түшүнүгүнө таянат. Жарандардын коркунучтуу жана коркунучтарга каршы назик жана кызыкдар болуулары улуттук биримдик менен таянышуу ичинде болуулары күтүлөт [Устел, 2004: 282]. Мекендештер коомчулугу генетикалык жана маданий өзгөчөлүктөр себеинен улам тарыхый тамыр божомолунда бириккен бул мааниде табыгый таянышуу ичинде болгон коомчулук. Улуттун куруучу элементтеринен материалдык элементтер, тил, дин жана раса; руханий элементтер болсо, тарых жана маданият биримдиги болуп саналат. Материалдык элементтердин ичинде саналган «дин» көрүнүшү, Республиканын өзүндө орун алган советтиктин, коомдогу социалдык байланышты күчтөндүрүүнүн атынан экинчи планга ташталганы маанисине келүүдө. Дин бирдиги, кишилердин бир-бирин сүйүүсүндө, жардамдашуусунда, аралашуусунда таасирдүү элемент. Бул себептен 1980 мезгили бирдик жана биримдикти коргоо жана өнүктүрүү атынан дин элементи көз арты болуудан четтеген, коомдогу кишилердин бирдик менен бүтүндүк ичинде жашоолорун камсыздаган бул минемет алдыңкы планга чыккан [Жаймаз, 2007: 49]. Ушундайча жаңыдан түрктүк жана мусулмандык негизине таянган интеграция модели өнүктүрүлгөн. Бирок бул көз караш еврей, армян, грек сыяктуу дини азчылыктардын дини ислам болуу менен бирге мамлекеттин коргогон, уюмдаштырган жана контролдукка алган расмий исламдын сыртында калган коомчулуктардын четтелүүсүнө жол ачкан. Ушундайча жарандык жана катышуучу өлчөмдөрү кем, пассивдүү бир багынууну максаттаган бир жарандык пикири өкүм сүрө баштаган.

Жыйынтыктоо

Осмон империясынан айырмаланып, “Улуттук боштондук күрөштөн” кийин жаңы Түркия Респуб-

ликасы улут-мамлекет идеалына жараша курулган. Буга ылайык *улутчул муундарды* тарбиялоого терең маани бериле баштаган. Республиканын жарыяланышы менен бирге эгемендиктин булагы өзгөргөн. Жаңы курулган мамлекеттик түзүлүштө мамлекет эми сан жетпеген диний жана этникалык жамааттын эмес, белгилүү бир аймактын ичинде жашаган жаңы бир улуттун мамлекети болууга, улуттук нерселерге мамлекеттин саясий жана мүлктүк эгемендигинин пайлубалы абалына алып келүүгө жана “улуттук” аталган бардык нерсени ыйык кылууга, салттуу баш ийүү борборлорун улуттук баш ийүү жолун куруу менен алмаштырууга багытталган.

Мустафа Кемаль жана тарапташ калган кызматкерлер үчүн Республика долбоору – заманбапташтыруу долбоору катары “Улуттук келишим” чегинде жашаган адамдарды “**маданияттуу улут**” ичинде эритүү максатын туткан долбоор болгон. Бул долбоор талап кылган жаңы адам түрүн аныктоо муктаждыгы, иденттүүлүктү жаңыдан куруу керектиги зарыл муктаждык абалына алып келген. Түрк иденттүүлүгүн Осмондук аныктамадан Анотолиялык кылынгандан кийин ишке ашырылган. Бул мезгилде иденттүүлүктүн эң негизги элементи болгон диндин таасирин азайтууга аракет кылынган. Улутташууга кеткен жолдо заманбап жана улуттук мамлекеттин түптөлүшү үчүн керектүү уюмдар, терминдер жана баалуулуктар системасы калыптандырыла баштоо менен салттан баш тартууга аракет кылынган.

Республика жарыялангандан кийин жаңы улуттук иденттүүлүктүн аныкталышын жана чектеринин чийилишин камсыздоо үчүн **тил** жана **тарых** жаатында расмий сапаттагы эмгектердин башаты болду. Тарых аң-сезиминин улуттук ой-пикирдин жана таандык болуу сезиминин чектерин белгилеген, натыйжада улут мамлекетинин болуу себебин ортого койгон негизги фактор жана мотивдердин бири экендиги оюн эске алуу менен **түрк тарыхынын** изилдениши жана анын жаңыдан жазылуусу үчүн болуп көрбөгөндөй аракетке өтүлгөн. Өзгөчө бир партиялуулук мезгилинде Республикалык калк партиясы **түрктөштүрүүнү** ишке ашыруу боюнча *бир тил, бир идеал, бир маданиятты* ишке ашырууну көздөгөн. Бул максаттын ишке ашыруунун башаты катары мектептерде, *мекен, улут, мекен таануу* сабактары киргизилген. Бул аракеттер кийинчерээк көп партиялуулук мезгилинде 1950-ж Демократ партиясы мектептерге **демократия** сабагын киргизүү менен толукталган. 1980-ж *улутташуу* саясаты башкы максат болгон. “Ататүрк улутчулдугу” жана “Улуттук аң-сезимди калыптандыруу” максаттарына багыт алынган.

Адабияттар

1. Çeçen, A. Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti, Ulusal Türkiye Dizisi: 5, Fark Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2007 (Чечен, А. Түркия Республикасы улут мамлекети, улуттук Түркия сериясы: 5, Фарк жар.1. чыгарылыш, Анкара, 2007)

2. Aybay, R. *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008 (Айбай, Р. Жарандык укугу, Стамбул билги университети жар.Стамбул, 2008)
3. Özbudun, E. *"Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu"*, Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik, Ed. Bilgin, N. Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997 (Өзбудун, Э. Улуттук күрөш жана республиканын расмий документтеринде жарандык жана иденттүүлүк проблемасы, Республикасы, демократия, иденттүүлүк, ред. Билгин, Н. Баглам жар. Стамбул, 1997)
4. İnan, A. *Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998 (Инан, А. Ататүрктүн жазган мекендештик маалыматтары, Республика китептери, Стамбул, 1998)
5. Ünsal, A. (Der.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998 (Үнсал, А.(жыйнак), 75 жылда жарандыктан мекендештикке карай, тарых фонду, Стамбул, 1998)
6. Bora, T. *"İnşa Dönemi Türk Milli Kimliği"*, Toplum ve Bilim, 1996 (Бора, Т. Курулуу мезгили түрк улуттук иденттүүлүгү, коом жана илим, 1996)
7. Kahraman, H. B. *"Kemalist Cumhuriyetçilik, Yurttaşlık ve Demokrasi İlişkisi"*, Varlık, 1996 (Кахраман, Н.В. Кемалист республикачылык, мекендештик жана демократия байланышы, Варлык, 1996)
8. Tanör, B. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 1992 (Танөр, В. Осмон-Түрк баш мыйзамдык өнүгүүлөрү, ЙКЙ, Стамбул, 1992)
9. Berzeg, K. *"İnsan Hak ve Özgürlükleri, Demokrasi, ABKriterlerine Uyum ve Çağdaşlaşma Çin Atatürk'ün 1924Anayasasını TekrarYürürlüğe Koyalını"*, Yeni Türkiye, Avrupa Birliği Özel Sayısı, 2000 (Берзег, К. Адам укугу жана эркиндиктери, демократия, АБ критерийлерине баш ийүү жана заманбапташуу Кытай Ататүрктүн 1924 баш мыйзамын кайра күчүнө коелу, Жаңы Түркия, Европа Биримдиги атайын саны, 2000)
10. Bali, R. N. *"Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası"*, Birikim, 1998 (Бали, Р.Н. Республика мезгилинде азчылыктар саясаттары, Бириким, 1998)
11. Üstel, F. *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004 (Үстел, Ф. Жарандын канааттануусунун изинде)
12. Saymaz, B. *Türkiye'de Vatandaşlık Resmi Ideoloji ve Yansımaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007 (Жаймаз, В. Түркияда жарандык расмий идеология жана көрүнүштөрү, Стамбул билги университети жар. Стамбул, 2007)
13. Çağartay, S. *"Kim Türk, Kim Vatandaş? Erken Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Rejimi Üzerine Bir Çalışma"*, Toplum ve Bilim, 2003 (Чагаптай, С. Ким Түрк, Ким жаран? Эрте Республика мезгили жарандык режими боюнча эмгек, Коом жана илим, 2003)
14. Düstur, *Uçüncü baskı*, C. 9 (Дүстур, үчүнчү чыг. т.9)
15. TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1983 (Түркия Башкы Улуттук Совети (ТБУС) Жериде мемориандиуму, т. 1983)
16. Ökçün, A. *Gündüz, Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, 2. Baskı, Ankara 1998 (Өкчүн, А. Гүндүз, чет элдердин Түркияда иштөө эркиндиги, 2 чыг. Анкара, 1998)
17. Yargıtay kararları için bkz. Okçün, 1998 (Жогорку соттун чечимдери үчүн карңыз. Өкчүн, 1998)
18. Amerikan diplomatik kaynaklarına göre bu rakam 15000'den fazladır. Aktaran, Çağartays. 170. (Америка дипломатиялык булактарына карата бул сан 15000ден көп.Которгон. Чагаптайс, 170)
19. Okçün, Yabancıların çalışma hürriyetine, Bakanlar Kurulu kararı ile yapılacak her şeyit sınırlamanm, bir kanun hükmüne dayansın veya dayanmasın, Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Ökçün, 1998 (Өкчүн, чет элдердин иштөө эркиндигине, Министрликтер уюму менен кылына турган ар түрдүү чектөөлөрдүн, бир мыйзам өкүмүнө таянсын же таянбасын, баш мыйзамга каршы болгонун алдыга коюууда. Караңыз. Өкчүн, 1998)
20. Muslihiddin Adil'in görüşleri üzerinden yapılan değerlendirme için Bkz. Üstel, 2004 (Муслихиддин Адилдин пикирлери боюнча аткарылган анализдөө үчүн караңыз Үстел, 2004)
21. Bali, R. N. "Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası", Birikim, 1998 (Бали, Р.Н. Республика мезгилинде азчылыктар саясаттары, Бириким, 1998)
22. Özbudun, E. *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara 1998 (Өзбудун, Э. Түрк баш мыйзам укугу, Анкара, 1998)
23. Anayasa Mahkemesi, E. 1993/1 (Siyasi parti kapatma), K. 1993/2, Karartarihi 23 Kasım1993, VI- Gerekeçe bölümü, "B- Esas yönünden, 4- Kanıtların değerlendirilmesi (Конституция соту, Э. 1993/1 (Сасый партия жабуу), К. 1993/2, Чечим күнү 23 ноябрь 1993, VI-Гүшүндүрүү бөлүмү, В-негизги жагынан, 4-далилдердин бааланышы).

Рецензент: д.филос.н., профессор социологии Исаев К.